

PASIONES, ACTAS DEL DOLORE
EN EL LIBRO DE BUENAS NOTAS
LUDWIG M. HARTMANN
DE LA
VIII CONGRESO INTERNACIONAL
ASOCIACIÓN HISPÁNICA DE
LITERATURA MEDIEVAL

43

SANTANDER

22-26 de septiembre de 1999

PALACIO DE LA MAGDALENA

Universidad Internacional

Menéndez Pelayo

Al cuidado de

MARGARITA FREIXAS Y SILVIA IRISO

con la colaboración de Laura Fernández

CONSEJERÍA DE CULTURA

DEL GOBIERNO DE CANTABRIA

AÑO JUBILAR LEBANIEGO

ASOCIACIÓN HISPÁNICA DE LITERATURA MEDIEVAL

SANTANDER

•MM•

ACTAS DEL
VIII CONGRESO INTERNACIONAL
DE LA
ASOCIACIÓN HISPÁNICA DE
LITERATURA MEDIEVAL

SANTANDER
22-26 de septiembre de 1999
PALACIO DE LA MAGDALENA
Universidad Internacional
Menéndez Pelayo

Al cuidado de
MARGARITA FREIXAS Y SILVIA IRISO
con la colaboración de Laura Fernández

© Asociación Hispánica de Literatura Medieval

Depósito legal: SA-734/2000

Carolina Valcárcel

Tratamiento de textos

Gráficas Delfos 2000, S.L.

Carretera de Cornellà, 140

08950 Esplugues de Llobregat

Impresión

·MM·

LA DESTRUCCIÓN DE LA SIMBOLOGIA ANIMAL EN «LO SOMNI» DE JOAN JOAN (VALÈNCIA, S. XV)

JULI MARTÍNEZ-AMORÓS

INTRODUCCIÓ

AQUESTA comunicació s'insereix dins d'un projecte de treball d'investigació que té per objectiu analitzar el lèxic de les obres que conformen l'anomenat *Cançoner satíric valencià*. Amb aquesta denominació, l'editor Ramon Miquel i Planas titula una edició de 1911 que arrellegava una sèrie de composicions en vers d'autors valencians que han estat coneguts posteriorment amb la designació comuna d'Escola satírica valenciana.¹ En concret, les obres que hi recollia eren *Lo procés de les olives* (debat –a l'estil clàssic però de contingut innovador– dut a terme pels autors Bernat Fenollar, Joan Moreno, Jaume Gassull, Narcís Vinyoles i Baltasar Portell, entre d'altres), *Lo somni* de Joan Joan de Jaume Gassull (continuació de l'anterior i que analitzem ací), *Disputa de viudes i donzelles*, *La brama dels llauradors*, *Obra feta per als vells* i *Col·loqui de dames*. Aquestes composicions es caracteritzen per la lleugeresa de llur temàtica central, com també per partir d'un esquema genèric clàssic (la disputa o debat) per a després capgirar-lo i fer-ne una paròdia. Són obres en vers que conjuminen diversos metres estròfics i que introdueixen un estil satíric i paròdic que molt sovint frega amb l'escatologia.² Amb tot això, el *Cançoner satíric valencià* representa un tall respecte del seu context literari més immediat,³ ja que incorpora una temàtica que se situa en unes

¹ Sobre l'encert d'aquesta denominació, vegeu els articles de T. Martínez i I. Micó, «Realitat i ficció al *Cançoner satíric valencià*», en *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XLII (1989-1990), pp. 227-275 (esp. pp. 227-229), i «Lectura del *Cançoner satíric valencià*», en *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XXV, *Miscel·lània Jordi Carbonell*, 4, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992, pp. 5-25 (esp. pp. 5-8); així com el d'A. Ferrando, «El concepte d'escola valenciana aplicat als poetes valencians de l'època de Fenollar: consideracions sobre el seu bilingüisme», en *Essays in Honor of Josep M. Solà-Solà: Linguistic and Literary Relations of Catalan and Castilian*, ed. S.S. Hintz, Peter Lang, Nova York, 1996, pp. 199-217.

² Per a una aproximació als autors i a les característiques generals de les composicions del *Cançoner satíric valencià*, podeu veure M. de Riquer, A. Comas i J. Molas, «Bernat Fenollar i els seus amics», en *Història de la Literatura Catalana*, IV, Planeta, Barcelona, 1984, pp. 181-224.

³ En aquest sentit, no cal més que recordar que durant el període de gènesi de *Lo procés de les olives* i de

coordinades més populars (més d'anar per casa), i que l'allunya d'uns altres temes més típics del conreu literari de l'Edat Mitjana.

Ja hem dit que *Lo somni de Joan Joan* és una de les composicions que integren el *Cançoner satíric valencià*. Fou acabat de redactar en desembre de 1496 i editat per primera vegada el 1497. Es tracta d'una mena de debat a la manera dels debats clàssics, però amb una sèrie de característiques que poc tenen a veure amb la tradició.⁴ Realment, *Lo somni de Joan Joan* la capgira des del moment que dirigeix la discussió cap a un tema tan poc essencial –bé, segons es mire, és clar– com la potència sexual dels iaïos. Aquest fet ja pot induir a pensar que, necessàriament, si la temàtica central divergeix tant respecte de les mostres més immediates, també ha de canviar-ne la tonalitat i els recursos literaris.

És per això que amb aquest estudi pretenem abordar un dels recursos bàsics a l'hora de la creació literària: la utilització dels camps semàntics. Així, la nostra aproximació a la simbologia animal ens permetrà de concretar de quina manera s'hi produeix un paral·lelisme entre el canvi temàtic i el canvi en el simbolisme de les paraules. És a dir, ens permetrà d'adonar-nos de com s'hi permuten els referents clàssics per uns altres de més populars.

METODOLOGIA

L'anàlisi del lèxic d'una obra ens obliga necessàriament a l'estudi comparatiu. De fet, aquest serà el mètode en què ens basarem no solament per a l'enllestiment d'aquesta comunicació, sinó també per a la realització del treball d'investigació de què forma part. Així, en aquest cas concret, confrontarem la nostra obra amb una altra pràcticament coetània, com és l'*Espill o llibre de les dones* (redactat el 1460) de Jaume Roig,⁵ que també inclou bona cosa d'imatges animals, tot i que no rebutjarem la possibilitat de comparació amb altres obres i autors.

D'aquesta manera, podrem comprovar si el model de món referencial (o siga, l'estructura profunda de les comparacions i les metàfores) de què parteixen ambdues obres coincideix o divergeix, i si, a més a més, respecten les concepcions clàssiques que es reflectien als bestiars catalans, hereus medievals del *Physiologus grec*.⁶

Lo somni de Joan Joan (darreries del xv) la pressió de la Inquisició havia condicionat enormement la producció literària; de tal manera que sovintejaven un bon nombre d'obres el tema central de les quals era la vida de Crist o les lloances a la Mare de Déu. Sense anar més lluny, aquests mateixos autors alternaven la creació d'obres satíriques amb d'altres d'eminent sentit religiós.

⁴ No cal més que recordar la novetat que representa que el debat partisca d'un punt de vista femení; ja que tots els interlocutors que hi apareixen són dones.

⁵ A propòsit d'açò, cal recordar que el volum en què es basà R. Miquel i Planas per a l'edició del *Cançoner satíric valencià* (titulat *Cançonero valenciano*) contenia així mateix l'edició impresa de l'*Espill o llibre de les dones* feta per Onofre Almodéver el 1561. Per a més informació, vegeu R. Miquel i Planas, «Introducció» a *Cançoner satíric valencià*, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1911, pp. 7-32.

⁶ Per a una aproximació a l'evolució del *Physiologus grec* cap als bestiars medievals, vegeu L. Martí, «Una

PLANTEJAMENT ARGUMENTAL

Lo somni de Joan Joan de Jaume Gassull completa la disputa entre joves i vells iniciada en *Lo procés de les olives*. El debat sobre la potència sexual dels vells esdevé l'eix temàtic al voltant del qual gira l'obra, tal i com també passava en *Lo procés*. En aquesta ocasió, però, la disputa se situa al si d'un estrany somni, protagonitzat per Joan Joan:

io somniava
que una nit anant caçava
per les teulades;
...
d'on me trobí, no sé en quina manera,
per on ni com, en cambra ben tancada.

En «cambra ben tancada» i en companyia d'una dama. Tanmateix, l'arribada del dia el sorprén:

I així, parlant ab pertinents paraules,
segons lo lloc llicència ens donava,
no perden temps tampoc en llargües faules,
volent partir i desaparar les taules,
viu que lo jorn del tot ja clarejava.⁸

Aquesta circumstància obliga Joan Joan a amagar-se sota el llit de la dama, des d'on és un testimoni privilegiat de la discussió sobre els «drets» sexuals dels vells que s'hi produirà al llarg del dia:

I, estant en tals contraversies,
vingué el marit;
d'on fon forçat davall lo llit
io m'encauàs
i el jorn següent allí restàs,
tot aquell dia.⁹

aproximació a l'anàlisi de les comparacions extretes dels bestiaris en els poetes del XIV i XV catalans», en *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, I, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993, pp. 245-256 (esp. pp. 245-248). Així mateix, per a un coneixement exhaustiu del paper de la simbologia animal en les lletres catalanes medievals, podeu veure el llibre de la mateixa autora, *La tradició animalística en la literatura catalana medieval*, Institut Gil-Albert-Conselleria d'Educació i Ciència, Alacant, 1996.

⁷ V. Pitarch i L. Gimeno, edd., *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, 314, Barcelona, 1988, pp. 179-180. Citarem sempre des d'aquesta edició per tal d'oferir uns criteris ortogràfics més actuals.

⁸ V. Pitarch i L. Gimeno, edd., *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, p. 180.

⁹ V. Pitarch i L. Gimeno, edd., *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, p. 181.

LA SIMBOLOGIA ANIMAL EN «LO SOMNI DE JOAN JOAN»

Tenint en compte, doncs, les característiques temàtiques i argumentals de *Lo somni de Joan Joan*, no costa gens imaginar que els recursos literaris que s'hi empren tinguen un rerefons sexual que els atorgue una tonalitat còmica que es manté vigent, fins i tot, des d'una perspectiva actual. Per això, partint d'aquest pressupòsit, analitzarem a continuació les principals imatges animals que hi apareixen, i provarem d'interpretar-les i descodificar-les.

El furó i la llebre

Aquests dos animals no apareixen en els bestiaris medievals. No obstant això, els esmentem perquè en *Lo somni de Joan Joan* actuen com a dues metàfores que estructuren la primera imatge simbòlica d'animals amb què ens trobem. Es tracta, concretament, d'una estructura metafòrica que, mitjançant un llenguatge de cacera, simbolitza una situació eròtica:

una nit anant caçava
per les teulades;
com entre l'any moltes vegades
vos esdevé
que, en temps de pluja i en seré,
diu hom: «Al cau!»,
perquè és la caça que més plau
als bons furons
que saben bé tots los racons
escorcollar;
...
la llebre fon una dama que hi era
jove i gentil que estava de partera,
no sens concert en son llit reposada.¹⁰

Els furons, animals carnívors, «saben bé tots los racons escorcollar». Estem, doncs, davant d'una metàfora evident de l'òrgan sexual masculí. I ¿què és el que cerca el furó per tots els racons? És clar, llur presa –la llebre, que actua com una metonímia de la part pel tot, i que representa una dama «jove i gentil».

Aquesta mateixa imatge es reproduïx unes pàgines més endavant. En aquest cas, si cap, la metàfora sexual provoca encara una comicitat més hilarant. El fragment se situa en un passatge titulat «Denunciació posada contra los vells per part de les dames», on aquestes reprenen la gosadia dels vells per pretendre satisfer-les:

¹⁰ V. Pitarch i L. Gimeno, edd., *Lo procès de les olives. Lo somni de Joan Joan*, pp. 179-181.

mostren tenir molt reprovada
entenció,
pensant matar ab mort furó
la tendra llebre.¹¹

Aquesta utilització còmica i grollera de la imatge d'aquests animals –siga dit de passada, es tracta d'una imatge certament actual– no apareix en l'obra misògina de Jaume Roig, l'*Espill*. Per una banda, l'autor no fa cap referència al furó; mentre que, per una altra banda, la llebre presenta un ús pejoratiu i ofensiu, la qual cosa fa pensar que aquest animal posseïa unes connotacions negatives:

Per llurs usances
axí diverses e tan perverses
obres e manyes, [les dones] són alimanyes;
serp tortuosa són e rabosa,
mona, gineteta, talp, oroneta,
...
mosca e grill, llebre, conill.¹²

L'oroneta

Els *Bestiaris* catalans defineixen l'oroneta de la següent manera:

és un alçell qui és d'aytal natura: que si hom trau los ulls a lurs fills quant són en lo niu, com la oronella troba sos fills orps, si va per una erba e posa'ls-ne sobra los ulls, e tantost aquella erba ret-los la vista axí com se havien dabans. L'altra natura que ella ha si és que ella no menga ni beu, ni peix sos fills, sinó en volant; e en aquesta manera algun alçell no la pot pendre ni fer-li mal.¹³

Aquesta concepció mítica no té res a veure amb la que, per una banda, es pot veure en *Lo somni de Joan Joan*, on, de les oronetes, solament se'n destaca que són sorolloses:

I, baix parlant, sentiu compondre
tantes cosetes,
que par que sien oronetes
dins en lo niu,

¹¹ V. Pitarch i L. Gimeno, edd., *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, p. 211.

¹² Jaume Roig, *Espill o llibre de les dones*, ed. M. Gustà, Edicions 62 («Millors Obres de la Literatura Catalana», 3), Barcelona, 1994, p. 121.

¹³ S. Panunzio, ed., *Bestiaris*, I, Barcinó («Els Nostres Clàssics»), Barcelona, 1988, pp. 97-98.

que, si els sou prop, sols lo xiu-xiu
basta a eixordar-vos.¹⁴

Per una altra banda, en l'*Espill* també trobem una menció de l'oroneta, concretament en la relació d'«alimanyes» que hem vist abans. Per tant, la concepció en seria igualment negativa. No obstant açò, hi trobem una nova imatge de l'oroneta, en aquest cas inserida al si d'un refrany, i que no té res a veure ni amb les concepcions pejoratives de les dues obres del xv, ni amb la natura mítica dels bestiaris:

un'oroneta
cert no fa stiu.¹⁵

El cavall

Els bestiaris catalans donen una definició mítica de la natura del cavall. Així, li atorguen la propietat meravellosa de trobar fonts d'aigua:

si hom lo tenia sinch jorns menys de beure, e puys lo lexave hom en loch hon no hagués ayga, com hi veés, e és stat provat moltes vegades, que si neguna vena d'ayga passava dejús la terra, que mantinent la sent, e fér-hi de sobra de IIII peus, e crida molt fort; e axí coneix hom que aquí ha deu d'ayga.¹⁶

Aquesta natura no presenta cap punt de contacte amb el que trobem en *Lo somni de Joan Joan*, on, novament, una metàfora animal serveix per a designar l'òrgan sexual masculí:

mostren tenir molt reprovada
entenció,

volent tenir daurat pesebre
per al rossí

que prou no és bo per al molí
a tirar sacs,
tot ple de vorm i d'alifacs,
d'esperavanys
i de cucàs i de mals anys.¹⁷

¹⁴ V. Pitarch i L. Gimeno, edd., *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, p. 184.

¹⁵ Jaume Roig, *Espill o llibre de les dones*, p. 111.

¹⁶ S. Panunzio, ed., *Bestiaris*, I, p. 123.

¹⁷ V. Pitarch i L. Gimeno, edd., *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, pp. 211-212.

La imatge, grollera i escatològica, certament no fa recordar cap pura sang protagonista de grans gestes.

No són tampoc més afalagadores les imatges que trobem en l'*Espill*. De fet, en una ocasió, Jaume Roig considera el cavall mancat d'enteniment:

No semblantment
com mul, cavall, als quals seny fall.¹⁸

Tanmateix, en un altre cas, hi reflecteix una imatge similar a la que apareix en *Lo somni de Joan Joan*:

Contente's ell
del toc e vista, puis que conquista
muller tan bella, e sou bé sella
per al cavall.¹⁹

Així doncs, la reiteració en l'ús d'aquesta imatge ens fa pensar que devia tractar-se d'una metàfora molt arrelada en la llengua del poble; una metàfora que, a les hores d'ara, no ha perdut pas la seua vigència:

El caragol

La incorporació de la imatge del caragol com a element simbòlic de les metàfores en les obres del *Cançoner satíric valencià* és una mostra evident d'originalitat. No solament perquè el caragol no formé part de la mitologia dels bestiaris o perquè no aparega en l'*Espill*, sinó també per la peculiar utilització que se'n fa. En *Lo procés de les olives*, el caragol és esmentat constantment com a mot-rima del seté vers de les vint-i-dues estrofes inicials. Des de la primera, queda palesa la tonalitat de la metàfora:

Perquè vull saber, menjant vós olives,
lo com de aquelles trauu lo pinyol,
ni com de la closca, lo xic caragol;
que fer io no ho puc sens dents, ab genives.²⁰

El mateix caragol («lo xic caragol»), que a penes si pot alçar el cap, també és present en *Lo somni de Joan Joan*:

¹⁸ Jaume Roig, *Espill o llibre de les dones*, pp. 150-151.

¹⁹ Jaume Roig, *Espill o llibre de les dones*, pp. 99-100.

²⁰ V. Pitarch i L. Gimeno, edd., *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, p. 81.

si per desastre alça el cap
son caragol,
tantost està fet un bunyol.²¹

Aquesta estructura (inclosa la comparació amb el «bunyol») s'hi repeteix, en *Lo somni de Joan Joan*, tres vegades més,²² de tal manera que s'hi produeix una reiteració d'imatges que dota de coherència textual i de comicitat aquests fragments del debat.

El falcó

En els bestiaris catalans, els falcons posseeixen quatre natures diferents depenent de la seua noblesa:

La una natura sí és qui s'apellen de poch volar, e aquests no prenen sinó papallons. L'altra natura sí és que no prenen sinó rates, e totavia van piyorant com més viuen. L'altra natura se apellen falcons ramechs, e aquests prenen perdius, e ànets, e polls, e auçells petits. L'altra natura sí és de falcons gentils, per so com viuen de gentil cassa, e van tot jorn volant; e al primer any prenen los ànets, e al segon any abaten les grues per noblea de lur cor; e pus hàjan abatuda la grua, jamés no prenen ànets, si-n sabien morir de fam, ans pugen tot die a majors preses que fer púschan, e negun jorn no devallen a fer menor cassa.²³

Aquesta qualitat permet d'establir una equació entre els diversos graus de puresa dels quatre tipus de falcons i la bondat que atresora l'home. Aquesta concepció que defineix el falcó sobretot com a ocell caçador, és present, per exemple, en la poesia d'Ausiàs March (poema 122), qui la utilitza amb la intenció d'oferir una moralització;²⁴ i es reprén en l'*Espill* de Jaume Roig:

²¹ V. Pitarch i L. Gimeno, edd., *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, p. 217.

²² V. Pitarch i L. Gimeno, edd., *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, pp. 222, 232 i 278.

²³ S. Panunzio, ed., *Bestiari*, I, pp. 115-116.

²⁴ El fragment del poema a què ens referim, que apareix citat a la pàgina 408 de l'article de S. Panunzio, «Realisme i didacticisme en les comparacions d'Ausiàs March pròpies del bestiari», en *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, pp. 397-409, resa així: «Tots los delits del cors he ja perduts,/ e no atench als propis d'esperit;/ en los mijans ha ésser mon delit,/ e si no-l he, yo romanch decebuts./ E sol d'aquests me resta lo caçar;/ per què-us soplích, mon car e bon senyor,/ que del falcó me siau donador,/ un pelegrí lo qual té nom suar./ Si lo falcó, senyor, no-m voleu dar,/ causa sereu de ma perdició,/ car tornaré a ma complexió,/ d'on era tolt, ço és, dones amar» (vv. 1-12). S. Panunzio interpreta la presència del falcó en aquest poema (pp. 407-409 de l'article), i afirma que el jo poètic marquià el considera «l'únic diversiu de la senilitat», que li serveix, alhora, com a «antídote a les ocasions de pecats de luxúria» (p. 408).

Ab l'hom discret
 temps no hi perdí: d'ell aprenguí
 de ben servir, armes seguir;
 fui caçador, cavalcador
 dels bons dels regnes: bona mà'n regnes,
 peu i esperons; de tots falcons
 i d'esparver, ginet coser,
 de cetreria, menescalia,
 sonar, ballar, fins a tallar,
 ell me'n mostrà.²⁵

La imatge que trobem en *Lo somni de Joan Joan*, tot i que parteix d'aquesta mateixa conducta del falcó com a ocell de presa, en capgira el sentit i el paròdia. El següent fragment al·ludeix a un costum típic de la cria de falcons (cobrir-los el cap per mantenir-los en repòs), costum que permet a Gassull enginyar una nova metàfora sexual:

als seus falcons, plens de filandres
 i rebuats,
 no els cal tenir encapellats
 davant lo lloure,
 car de mig morts no es poden moure.²⁶

Les característiques d'aquesta metàfora no són aïllades, ja que es repeteixen més endavant, inserides al si d'una al·legoria d'imatges animals que més aïna sembla un tracta d'ornitofília:

vist que també, al menester,
 los seus falcons
 no espantaran ja molts agrons,
 car són moixetes
 que escassament les busqueretes
 o bequerudes
 volar poran, segons les mudes
 que tenen ja.²⁷

Així doncs, en resum, en *Lo somni de Joan Joan*, pel que fa a la figura del falcó, trobem un ús que no es desprèn totalment de les concepcions clàssiques, malgrat que després les transforma i les adapta al seu propi terreny –la paròdia sexual dels vells.

²⁵ V. Pitarch i L. Gimeno, edd., *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, p. 213.

²⁶ Jaume Roig, *Espill o llibre de les dones*, p. 37.

²⁷ V. Pitarch i L. Gimeno, edd., *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, p. 213.

²⁸ V. Pitarch i L. Gimeno, edd., *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, p. 279.

El gall

El gall és un animal caracteritzat positivament als bestiaris: Llur natura essencial és el cant, que executa amb força o suauement segons siga bon matí o mitjanit. Aquest tret fa que hi siga considerat exemplar per a l'home; així, aquesta mesura a l'hora de cantar es correspon amb el seny dels homes que són capaços de reflexionar abans de parlar:

Lo gall sí és un alçel del qual los hòmens del món poden pendre vertader eximpli. Car lo gall sí és d'aytal natura: com ell vol cantar, primerament se percut tot, e bat les alles tres vegades, e puys canta suauement en la migantit; e com ve lo jorn ell canta pus fort e pus sovíam, amb molt gran forsa.²⁸

En l'*Espill* de Jaume Roig podem veure reflectida aquesta caracterització en el següent fragment:

Lo greu pecat
fon descubert e fon pus cert;
car com cuitassen e'l demanassen
al president, ell responent
a llur querella, per maravella
dos cuits ocells, presents tots ells,
ressucitaren, e alt cantaren
gallina i gall.²⁹

Tanmateix, en una altra ocasió, la imatge del gall poc té a veure amb la concepció clàssica. Ans al contrari, en l'exemple que observarem tot seguit, el gall, arran de la seua funció de semental del galliner, vol simbolitzar la masculinitat de l'home:

Ab gran error,
per sos dinés aquest has pres
marit ja vell; fes aparell,
si veus te fall, d'un altre gall
millor granat, fet a ton grat.³⁰

De fet, la tonalitat satírica que s'hi percep junt amb la referència explícita als vells, ens situa directament en la temàtica de *Lo somni de Joan Joan*, on trobem un fragment al·legòric molt semblant al de dalt:

²⁸ S. Panunzio, ed., *Bestiaris*, I, p. 51.

²⁹ Jaume Roig, *Espill o llibre de les dones*, pp. 67-68.

³⁰ Jaume Roig, *Espill o llibre de les dones*, p. 102.

Que tots los yells
 ...
 manam vixquen a part,
 fora el ramat;
 perquè lo gall que és mal granat
 per a llavor,
 molt poc li val ser cantador,
 puix no fa pondre.³¹

De tot açò es desprén que l'*Espill*, en aquest cas, ha servit de transició pel que fa a la simbologia del gall, ja que conté la clàssica i la de caràcter més popular. Mentrestant, *Lo somni de Joan Joan*, per la seua banda, només dóna compte de la metàfora més prosaica –més escatològica–, la qual cosa significa que Gassull tan sols es va interessar per utilitzar el sentit que més s'adequava a la temàtica de la seua obra.³²

L'aranya

L'aranya és un animal que representa el dimoni, segons es desprén de les definicions dels bestiaris. La seua natura més característica és dissenyar paranys de fil destinats a capturar les seues preses; aquesta natura permet d'establir un paral·lelisme amb els enganys que prepara el dimoni als homes per tal de fer-los caure en el pecat:

La'aranya sí és un verme lo qual, ab los seus filats e ab lo seu ginyós artifici, pren les mosques e los moscalons, e ls menge; e en tota la sua vida viu per aquesta aytal manera.³³

En l'*Espill*, Jaume Roig reflecteix una lleugera al·lusió a la conducta que defineix l'aranya, tot i considerant-la despectivament, ja que la fa aparéixer en la relació d'alimanyes que hem esmentat abans:

Per llur usances
 axí diverses e tan perverses
 obres e manyes, [les dones] són alimanyes;
 ...
 mussol, putput, gall, cutibut,
 aranya ab tela, tavà, mustela.³⁴

³¹ V. Pitarch i L. Gimeno, edd., *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, p. 283.

³² Hem de tenir en compte que, a pesar que Gassull emprà la imatge del gall en tant metàfora sexual, també hi inclou una referència explícita a la conducta del gall com a au cantadora.

³³ S. Panunzio, ed., *Bestiaris*, I, pp. 49-50.

³⁴ Jaume Roig, *Espill o llibre de les dones*, p. 121.

Així doncs, els dos trets fonamentals de la natura de l'aranya segons els bestiaris clàssics (el caràcter de teixedora i la concepció negativa) es mantenen en l'*Espill*. En *Lo somni de Joan Joan*, però, solament es fa referència a la conducta de l'aranya com a animaló teixedor. El to lleuger i paròdic d'aquesta obra evita qualsevol relació amb una simbolització de caràcter religiós (cristià). El fragment següent presenta una enginyosa comparació, que, a banda d'il·lustrar el concepte que prova d'aclarir i d'aportar unes sucoses dosis d'humor, ha arribat amb fortuna als nostres dies:

ab tals faltes, [els vells]
viure les fan com a malaltes [a les dones]
tenint dieta,
bevent tostems ab cullereta
en sanitat,
fent-los servir de castedat
per força el vot,
tant, que en son niu al segur pot
filar l'aranya,
i d'icí els ve el mal de migranya.³⁵

L'esperver

La natura que defineix l'esperver als bestiaris consisteix en el fet que torna amb el seu amo cada vegada que aquest el reclama oferint-li una peça de carn. Aquesta conducta hi és interpretada en clau cristiana, de tal manera que representa la redempció dels pecadors, els quals regressen al camí correcte que indica Jesucrist:

La natura del sparver és que com s'és partit de son senyor, e lo senyor lo vol cobrar, si li mostra una pessa de carn, e lavors ell torna a la mà de son senyor.

En la manera del sparver cobre nostre senyor Jesucrist la ànima qui s'és partida d'ell per peccat.³⁶

En canvi, tant en l'*Espill* com en *Lo somni de Joan Joan*, l'esperver solament apareix en qualitat d'ocell de caça. El següent fragment, que ja hem pogut veure abans, correspon a l'obra de Jaume Roig:

Ab l'hom discret
temps no hi perdi

de tots falcons

³⁵ V. Pitarch i L. Gimeno, edd., *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, pp. 279-280.

³⁶ S. Panunzio, ed., *Bestiaris*, I, pp. 137-138.

i d'esperver, ginet coser

ell me'n mostrà.³⁷

No obstant això, com no podia ser d'una altra manera, en l'obra de Jaume Gassull l'esperver apareix inserit en una metàfora que simbolitza «dormir en companyia» –accepte's l'eufemisme:

manam no es curen més, [els vells]

de hui avant,

contraminant anar cercant

jòvens mullers,

puix no fa al cas com esperarvers

dormir ab presa.³⁸

El lleó

El lleó és, segurament, un dels animals que més càrrega simbòlica contenen. Els bestiaris el qualifiquen com la «pus nobla bèstia que sia», i li assignen una sèrie de conductes, totes elles caracteritzades positivament:

Lo leó sí és la pus nobla bèstia que sia; e és dit senyor de les altres bèsties per les nobles complacions que ell ha en si. Entre les quals és aquesta una de les seues natures: que ell desfà les petgades seues ab sa coha per tal que ls cassadors no tròban la via on ell és passat. L'altra natura que'l leó ha en si sí és que, com ell és en la scima d'una muntanya, que devalla avall corrent per gran forsa [tro al peu de la muntanya]. L'altra natura és que ell fa sos fills morts, e stan tres jorns morts, e al cap de tres jorns lo pare ve, e crida sobra ells tant fortment que ls leonets se fan vius. L'altra natura sí és que, com ell menge, si algun hom li passa devant e no'l guarda en la cara, ell lo lexa anar e no li fa mal; e si hom lo guarda en la cara, mantinent li vén de sobra e fa-li tot lo mal que pot.³⁹

Una de les natures del lleó que més ha estat present en la literatura catalana medieval és aquella segons la qual el lleó té la propietat de fer ressuscitar els seus cadells «perquè crida sobra ells tant fortment que ls leonets se fan vius».⁴⁰ Una imatge sim-

³⁷ Jaume Roig, *Espill o llibre de les dones*, p. 37.

³⁸ V. Pitarch i L. Gimeno, edd., *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, p. 284.

³⁹ S. Panunzio, *Bestiaris*, I, p. 73.

⁴⁰ L. Martín, en l'article «Una aproximació a l'anàlisi de les comparacions extretes dels bestiaris en els poetes del XIV i XV catalans», analitzant el poema «Submissió amorosa» de Joan Roís de Corella, troba aquesta mateixa imatge: «Però, pensau si poreu fer, lleona/ que per gran crits ressusciteu ma vida» (J. Carbonell, ed., Joan Roís de Corella, *Obres completes*, I, *Obra profana*, p. 51, vv. 13-14). Martín vincula aquesta natura al component cristià de les definicions dels *Bestiaris*, ja que el lleó fa «ressuscitar els petits que naixen morts al tercer dia», actitud que permet comparar-lo «amb la resurrecció de Jesucrist» (p.254).

bòlica molt semblant a aquesta apareix en l'*Espill*. El lleó se'ns hi mostra com un animal amatent amb la seua descendència, tret que no atresoren les dones de l'obra misògina de Jaume Roig:

Sa criatura
 no la torcà com fa lo ça,
 ni'l mirà burça com la sturça,
 ni l'alendà com lleó fa.⁴¹

Tot i això, junt amb aquesta concepció, n'hi trobem unes altres on l'apel·latiu de «lleó» o «lleona» reuneix connotacions pejoratives, més properes a la fellonia i a l'agressivitat que no a les natures que feien del lleó la bèstia «pus nobla»:

Fui acceptat
 per mon parent molt carament,
 ab gran plaer; per sa muller
 renyant, gronyint, e presumint
 fos fill bastard

Lo prom tenia
 com pare meu; per son conreu
 io fui persona. Com a lleona
 ella'm mirava.⁴²

Pel que fa a *Lo somni de Joan Joan*, l'al·lusió a l'animal més noble de la creació no s'allunya pas de la tonalitat lleugera i popular que caracteritza l'obra de Jaume Gassull. El lleó simbolitza novament la capacitat sexual del mascle, i, en concret —a través d'una estructura al·legòrica que compara el «brau lleó» amb un «gatolí»— serveix per a parodiar la poca que els en queda, als vells:

vist que d'ells [dels vells] lo brau lleó
 és gatolí,
 que, encara que volent dir sí,
 mene la cua,
 al primer salt tantost rebua
 i diu «no pus».⁴³

⁴¹ Jaume Roig, *Espill o llibre de les dones*, p. 27.
⁴² V. Pitarch i L. Gimeno, edd., *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, p. 224.
⁴³ S. Baranzano, *Bertran*, I, p. 27.
⁴⁴ I. Martín, en l'article «Una aproximació a l'anàlisi de les comparacions èximes dels poemes en els poemes del XIV i XV catalans», analitzant el poema «Sindisidre ampos» de Joan Roig de Cotxells, troba presència mateixa imatge: «Bertró, pensau si potreu fer lleona que per gran creix resuscita ma vida» (l. Car-
 bonell, ed., *Joan Roig de Carda. Obres completes*, pp. 88-89).
⁴⁵ Jaume Roig, *Espill o llibre de les dones*, p. 49.
⁴⁶ V. Pitarch i L. Gimeno, edd., *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, p. 278.

CONCLUSIONS

Al llarg d'aquest estudi hem provat d'esbrinar si, efectivament, es produïa un canvi en l'univers simbòlic (referit a l'animalística) de *Lo somni de Joan Joan* respecte de l'obra de Jaume Roig *l'Espill o llibre de les dones*, com també comprovar si la caracterització mitològica que defineix els animals en els bestiaris hi continuava vigent o havia deixat pas a unes concepcions molt més populars i paròdiques.

El nostre endinsament en l'anàlisi de les figures animals d'aquestes dues obres del segle XV valencià ens ha conduït a unes conclusions que confirmen el pressupòsit de què partíem: les obres del *Cançonero satíric valencià* representen un veritable tall respecte de la tradició literària immediata. No solament perquè tres dels deu animals que hem estudiat (el furó, la llebre i el caragol) no formen part del bagatge dels bestiaris, ni tampoc perquè dels altres set a penes si el falcó i l'esperver no es desprenen totalment de llur significació clàssica, sinó perquè, a més a més, totes aquestes imatges es descodifiquen en clau sexual (i escatològica, sovint); és a dir, segueixen un model referencial pràcticament inèdit en la literatura catalana medieval (si exceptuem alguns passatges del *Tirant lo Blanc* de Martorell o del també analitzat *l'Espill* de Jaume Roig).

De fet, aquesta ruptura respecte de la tradició pren major solidesa des del moment que també se separa en el tractament de la simbologia animal d'una obra lleugerament anterior (poc més de trenta anys). Si bé en molts casos *l'Espill* esdevé una transició pel que fa a la concepció dels animals, conté una gran quantitat d'imatges que l'ubiquen més prop de la tradició que de la innovació del *Cançonero satíric valencià*. Així, trobem que no fa cap referència ni al furó ni al caragol —animals que posseeixen una forta càrrega simbòlica en *Lo somni de Joan Joan*. I, tot i que presenta, en alguns casos, un ús popular bastant semblant —de vegades idèntic— al de l'obra de Gassull (les imatges de la llebre o del cavall), se'n separa absolutament en el tractament d'uns altres animals (el gall, l'aranya o el lleó). Finalment, cal esmentar que totes dues obres parteixen de la concepció tradicional a l'hora de reflectir les imatges del falcó i de l'esperver (dos ocells de caça), malgrat que, en l'obra de Gassull, aquests significants simbòlics sempre acaben donant compte de metàfores de caire sexual. En aquest sentit, les metàfores animals en *Lo somni de Joan Joan* conformen una isotopia (són sempre interpretables en clau sexual) que, a part de dotar de coherència el text, aporten un component original i còmic.

Comptat i debatut, a pesar que la ruptura entre la simbologia animal de *Lo somni de Joan Joan* i la dels bestiaris és contundent i taxativa (tan sols dues concessions —i encara—, el falcó i l'esperver), no ens trobem la mateixa equació entre l'obra de Gassull i *l'Espill* de Roig. Si bé és cert que hi ha les diferències que ja hem ressenyat, també són molts els punts de contacte. En realitat, la característica que separa definitivament una i altra obra cal situar-la en la reiteració dels referents. Perquè, de fet, si el referent bàsic de *l'Espill* és la misogínia —i els animals solen simbolitzar caracteritzacions ofensives—, els referents de *Lo somni de Joan Joan* són sexuals, insistentment sexuals, reiteradament sexuals. I, com a mínim, la sensació que desprenen és molt més alegre —molt més satírica.

Lo somni de Joan Joan, edició de Jaume Roig, 1978, pp. 293-300.